

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 91 1970

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÈ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Tideström, Gunnar Brandell

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Hällbyg. 34 C, 752 28 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1971

Det var en bild som hade adress till eftervärlden, både Richard Berg, Heidenstam och märkvärdigt nog också fotografierna hade rätt när de forcerade fram detta ansikte, denna hållning och skalade bort de distraktioner som för samtiden mest föll i ögonen.

Efter detta inledande kapitel som anger tonen i det följande — ett lugnt, odramatiskt tonfall — följer så avsnitten om »Slakten och demonerna» och »Familjeatmosfären», här är åtskilligt som är nytt och den vanskliga antagonismen arv-miljö som man ofta ser så grovt hanterad är här framställd med den säkraste hand. Inte minst påfallande är den kvinnliga dominansen i Gustav Frödings ungdomsliv — diktaren skrev senare en gång att »alla damer föreföllo mig så i allo moraliskt, intellektuellt och estetiskt överlägsna, att jag knappast vågade höja ögonen till dem». Henry Olsson pekar i en betydelsefull passage på den klyfta som med denna kult uppstod mellan »det andliga momentet i kärleken och den fysiska åtrån som han aldrig lyckades överbrygga». Synpunkten återkommer i ett par följande studier, »Sultanen av Saba» och »Erotisk odysseé» och i dess tecken står också slutkapitlet om »Ett något litet av en liten vila» om Fröding på Gröndal och om Signe Trotzig. Vi möter här diktaren i samspel med de kvinnor som betydde något för honom, Hildegard Alstermark, Ida Cederroth, systern Cecilia, Vivi på Frimurarlogen i Karlstad, Ida Bäckman, Signe Trotzig och flera till. Vi skönjer överallt diktarens dilemma, »den gruvliga schismen mellan finkänslighet och simpelhet som är i mig», som han själv formulerade det i brev till systern. Inför denna Frödings alltid vakna samvetsnöd känner läsaren en kanske anakronistisk otålighet: det är anmärkningsvärt att skalden i så stor utsträckning hölls fången i det tyranni som tidens fördomar utövade inom det könsliga; gränserna mellan »natur» och »onatur» var snäva och benhårda och trots utbrytningsförsök var Fröding bunden av dem. Både gripande och beklämmande är den ångest han kände efter ett »otuktsbrott» han menade sig ha begått, en eller annan sexuell variation som han insisterade på att offentligen bekänna. Den sidan av Frödings psyke är här klarare sonderad än tidigare och bara en mycket gammal nykritik kan hävda att de dikter som Henry Olsson i anslutning härtill behandlar förlorar på vår insikt om bakgrunden. Flickan i ögat, Det borde varit stjärnor, denna diktrets hör samman med Vivi, den frödingska lyrikens fattiga, oändligt intagande sångmö. De sidor som handlar om henne hör till de mest intagande i boken.

Ett par kapitel berör några viktiga litterära anknytningar: »Wolfgang Apollon» handlar om Goethe och ett par följande om de egenartade,

liksom trevande förbindelserna med Strindberg. Tidvis tangerade deras cirklar varandra, Strindberg prövade att använda Frödings öden och botgörarieidéer som ett led i Infernotidens pseudo-rationella bevisföring, en liten korrespondens uppstod och ett vagt avtal om ett personligt sammanträffande var träffat, men det kom aldrig till stånd. Ett visst missförhållande är det onekligen mellan Frödings generösa beundran, blandad med befogade reservationer, och Strindbergs växlande och praktiskt inriktade intresse för motparten.

Som helhet är detta inte bara ett övertygande men också ett betvingande verk. Om det är riktigt som Henry Olsson förmodar i sitt förord, att Frödings kurva för närvarande är nedåtgående borde denna bok kunna bidra till att vända tendensen. Ty enligt min mening växer Frödingdikten i intresse genom den mänskliga och psykologiska bakgrunden, en bakgrund som här tecknats så stilrent.

Knut Ahnlund

Nils Afzelius: *Selma Lagerlöf — den förargel-seväckande*. Gleerups. Lund 1969.

Det litterära ryktet har sin ebb och flod — så inleder Nils Afzelius den essä som fått låna sitt namn åt denna samling av tio uppsatser, vilka samtliga rör Selma Lagerlöfs person och författarskap. Det förefaller emellertid som om denna författarinna både nu och tidigare samtidigt blivit föremål för den största uppskattning och den mest nedgörande kritik. Därom ger Nils Afzelius' bok ett påtagligt vittnesbörd. Inom den moderna kritiker- och författarvärlden är hon tydligen inte ett namn att räkna med, men på lånebiblioteken har hon alltså en trogen läsekrets, och bland litteraturforskarna kan man tala om en verklig högfloed av Lagerlöfsintresse. Efter Elin Wagners biografi har en lång rad dissertationer sett dagens ljus och kartlagt olika delar av Selma Lagerlöfs produktion.

Nils Afzelius har emellertid haft alldeles speciella förutsättningar att dyka djupt i det material som föreligger. På Kungl. Biblioteket fick han hand om, ordnade och tidfäste Selma Lagerlöfs litterära kvarlåtenskap, brevsamlingar och tidningsurklipp från Mårbacka, förvärvade dit Lagerlöfsfynd från andra håll, utgav och kommenterade åtskilliga efterlämnade manuskript. Dessutom kan Nils Afzelius bygga på en personlig bekantskap med Selma Lagerlöf, omfattande tiden från 1927 till hennes levnads slut. Ur sin rika fond av vetande har han här givit några glimtar, omfattande både personliga minnen, översikter och sammanfattningar av forskningens resultat och en del nya

uppslag vad gäller vissa specialfrågor. Boken är lättillgänglig men rik på fakta, och ett personregister skulle ha varit till nytta. Av de tio uppsatserna är den sista nyskriven. Den heter *Den åldrande Selma Lagerlöf. Några minnen*. Två är ej tidigare tryckta, *Fantasiens jättebin. Till slutorden i Gösta Berlings saga*, och *Antikrists mirakler*. Den inledande *Selma Lagerlöf — den förgelseväckande* har publicerats på engelska i *Scandinavica*. De övriga har tidigare tryckts i olika sammanhang, en del i Lagerlöfstudier.

Selma Lagerlöf — den förgelseväckande ger en bild av den framgångsrika författarinnan som bakom den behärskade fasaden var en sårbar människa som led i tysthet av vissa kritikers attacker. Åtskillig negativ kritik drabbade hennes senare mest beundrade verk, *Gösta Berlings saga* och *Nils Holgersson*. Att *Gösta Berlings saga* med sitt från åttitalslitteraturen starkt avvikande ämnesval och sitt pastischerade språk väckte undran är kanske förställigt, men C. D. af Wirséns och Karl Warburgs hårda domar drabbade även komposition, karaktärsteckning och åtskilliga detaljer, och många kritiserade ur helt andra synpunkter än litterära, t. ex. moraliska och religiösa. Präster, predikanter och nykterhetsfolk förfasade sig, och inte heller författarkollegerna var alltid förstående.

Också Nils Holgerssons underbara resa, denna över hela världen älskade barnbok, utsattes för hård kritik ur högst varierande synvinklar. (Här beröres också avsnitt av *Läsebok blir barnboks-klassiker* och *Sagan om Småland*, i vilka författaren återkommer till kritiken av Nils Holgersson.) Man var upprörd över det vanvördiga kapitlet om hur Sankte Per skapade Småland, ovetande som man var om att det i det folkliga sägenstoff som legat till grund stundom varit Hin onde själv som skapat landskapet i fråga. Författaren kan t. o. m. peka ut det verk där Selma Lagerlöf gjort bekanskap med sägenen. För ovanlighetens skull gjorde hon sig mödan att själv bemöta kritiken. Enligt författaren har hon egenhändigt skrivit ett avsnitt i den kommentar till Nils Holgersson som i övrigt författats av hennes vän Valborg Olander. Man kritiserade språket — verb i singularis efter pluralt subjekt i direkt tal — man riktade en visserligen berättigad men totalt överdimensionerad kritik mot vissa biologiska felaktigheter, men framför allt var man upprörd över den fantasifulla pedagogik, denna »blandning av tomt historia och landskapsskildring», detta »draffel», som varit till omätlig skada för Sverige. Den gruvligaste salvan levererades av Saxon i *Säningsmannen*. De negativa omdömen som författaren letat fram och som härrör från

icke litterära bedömare, från frikyrkofolk och kyrkomän, från tidningarnas insändarförfattare, anser han vara värdefulla som uttryck för folkopinionen. Detta kan diskuteras åtminstone vad gäller Nils Holgersson. Om man kan tala om en allmän opinion bland den vid denna tid föga läsande befolkningsmajoriteten, så representeras den framför allt av skolbarnen och deras lärare. Och deras omdöme var till alldeles övervägande delen positivt.

Att striden om Nils Holgersson blev så het hänger också samman med den pedagogiska situationen, där två riktningar stod mot varandra. Här saknar man en bakgrundsteckning som kunde fått sin plats i *Läsebok blir barnboks-klassiker* och givit en viss relief åt Selma Lagerlöfs insats dels som representant för en modernare riktning inom pedagogiken, dels som pionjär för en helt ny typ av skollbok.

Följande fakta kan påpekas. Om Selma Lagerlöf bars upp av en modern opinion när det gällde att skapa en *rolig* bok för barnen, var hon i ett annat avseende helt banbrytande. Hon frångick instruktionerna och skrev ett diktverk, ingen antologi. Det var också hon som drog upp riktlinjerna för det fortsatta läseboksarbetet, som gav till resultat Heidenstams *Svenskarna* och deras hövdingar och Sven Hedins *Från pol till pol*.

Lärobok blir barnboks-klassiker analyserar i övrigt bokens tillkomst historia, det omsorgsfulla och mödosamma förarbetet, resorna, och tar upp till behandling dess uppläggning och olika motiv. Har Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige blivit otidsenlig? frågar Afzelius. Han svarar med att påpeka att just därför att boken var så aktuell och verklighetsnära har den åldrats som läsebok betraktad. Men historien om pojken på fågelryggen och hans äventyr med gåsflocken, Smirre räv och alla de andra är tidlös.

Två resenärer, Nils Holgersson och Järnvägs-Laban berör verkligheten bakom den berättelse som i Från skilda tider uppträder under namnet En emigrant. Författaren har givit en trovärdig förklaring till att Selma Lagerlöf kom att syssla med ämnet och påpekar att berättelsen är starkt personlig, ett försvar för fantasien i undervisningens tjänst. Han antar att den är riktad just mot dem som ville förmena skolbarnen att läsa roliga böcker, och han kan på goda grunder antas ha träffat prick.

Ett verk som däremot gillades av kritiken men negligerades av läsarna är *Antikrists mirakler*, behandlad i en essä med samma namn. Inledningsvis antyder författaren att boken kunde vara mogen för en uppvärdering. I den blommar nämligen berättarglädjen från *Gösta Berlings saga*, och siciliansk miljö, kärlekshi-

storia och samtidsproblematik är underfundigt vävda samman. Författaren dröjer också vid den omdiskuterade Antikristbildens och dess symboliska innebörd. Han tolkar boken som en kritik av socialismen och en önskan att förena socialism och kristendom, och han anser att den bild av socialismen som boken ger och som kritiserades bl. a. av Hjalmar Branting är fullt riktig när det gäller italiensk socialism. Afzelius ger exempel på hur nära framställningen följer den aktuella verkligheten.

Att problemet med symboliken i boken inte är slutgiltigt löst är författaren medveten om, och han hävdar avslutningsvis att Selma Lagerlöf — lika väl som Kafka och Joyce — kan ha rätt att kallas mångtydig. Men troligen har hon själv avsett en bestämd tolkning, eftersom hon i brev klagat över att hon blivit missförstådd. Och det kvarstår onekligen en del frågor som kräver ett svar. Ett väsentligt problem är detta. Om Antikrist står som symbol för socialismen, hur kan det då förklaras att han samtidigt är föremål för den kristet troende Micaelas heta dyrkan och uppfyller hennes böner och hjälper henne med underverk efter underverk? En gemensam nämnare måste finnas, och man kan möjligen finna den i begreppet materialism, brist på andlighet. Micaelas tro är påtagligt materialistisk. Den folkliga katolicism som Selma Lagerlöf skildrar i Antikrists mirakler är en tro på de himmelska makternas ingripande i jordiska ting, massiva underverk och avvärjande av olyckor och motgångar. Man ber om jordisk lycka, och man får den. Antikrists avslöjande och fall i bokens slut föregås av upptäckten att ingen bitt om andliga ting, om själens frälsning och sinnets frid. Mot en sådan tro var Selma Lagerlöf i grund och botten starkt kritisk.

Vill man finna ett uttryck för Selma Lagerlöfs uppfattning om tron kan man gå till en med Antikrists mirakler ungefär samtida berättelse, Kejsarinns kassakista. Där spelar kejsarinnan rollen av försyn för det fattiga folket i Flandern. Men vad hon ger är »hjälp till självhjälp», en kassakista som inte får öppnas utom i yttersta nödfall men som ger människorna mod att utföra storverk. Försynen måste verka i det fördolda, annars blir den missbrukad av människorna. Gud döljer sig i det naturliga skeendet och inte i en utifrån verkande, momentant ingripande makt. I olika litterära sammanhang liksom i brev och uttalanden från olika tidpunkter röjer Selma Lagerlöf sin mistro mot böner om jordiska ting. Själens styrka, kraft att bära det som drabbar en, det är vad bönen kan utverka.

Afzelius finner i skildringen av barnarbetet en beröringspunkt mellan Antikrists mirakler

och Viktor Rydbergs Den nya Grottesången. Även i bedömningen av socialismen kan man påpeka en parallell, nämligen i Efterskrift till Den nya Grottesången, där ju materialismen utpekades som den stora folkrörelsens grundläggande misstag.

I uppsatsen *Herr Arnes penningar varar ännu* får nyckelrepliken ur den lilla men stilsäkra gengångarromanen stå för det faktum att historien i all sin hemskhet haft en odiskutabel livs- och växtkraft. Nils Afzelius följer den från de historiska källorna över Selma Lagerlöfs första, torftiga utformning från 1897 ända fram till hennes arbete med utländska dramatiserade efterbildningar. Filmatiseringar och operabearbetningar fullbordar överblicken.

Väld och barmhärtighet. En huvudlinje i Selma Lagerlöfs författarskap ger ett snitt genom författarinns hela produktion, som röjer stor förtrogenhet med hennes tankevärld. Författaren påpekar bl. a. den starka sambörigheten mellan verken från olika tider. Man finner en bestämd livshållning snarare än en livsåskådning från det första verket till det sista. Fördömandet av krig och våld, tron på kärlek och barmhärtighet är ett för varje läsare uppenbart drag, här dokumenterat med en mängd exempel. Författaren lämnar frågan öppen, om Selma Lagerlöf var så radikal att hon t. o. m. förmenade oss rätten till självförsvar; det finns berättelser som inbjuder till en sådan tolkning. — Varje våldshandling hämnar sig själv, eftersom den bryter ner gärningsmannen. Varje kärlekshandling för med sig sin egen belöning, eftersom den berikar och utvecklar utövaren. Så tolkar författaren den stundom kritiserade »lönemoralen» i Selma Lagerlöfs verk.

Läsaren ställer sig emellertid frågan, hur en berättelse som Herr Arnes penningar kan fogas in i denna förkunnelse av barmhärtighetens allmakt. Där är ju moralen en annan. Elsalill blir hjältinna genom att övervinna sin kärlek och utlämna sin älskade till hans rättvisa straff. Denna världens grundval heter rättfärdighet. I En historia från Halstanäs (Osynliga länkar) och Tomten på Töreby (Troll och människor 2) kan sens moralen uttryckas med ordspråket Den illa gör, han illa far. Olyckan drabbar förr eller senare den som bär på oförsonad skuld, en Berg Rese i De fågelfrie (Osynliga länkar), en Lars Gunnarsson i Kejsarn av Portugalien. Gud efterskänker aldrig straffet för ett oförsonat brott. — Hur är detta förenligt med Selma Lagerlöfs barmhärtighetsevangelium? Gäller olika lagar för Gud och människor? Är den hämnande försynen ett sätt att ge lokalfärg, att måla hednatidens anda eller primitiv tro? Är det en diktares knep för att skapa spök- och skräckstämning? Har inte författaren an-

vänt överord, när han påpekar den enhetliga livshållningen i de olika verken?

Mest givande av samtliga är kanske den uppsats som författaren givit namnet *Selma Lagerlöfs manuskript och något om August Strindbergs*. Medan Strindberg systematiskt och affärsmässigt tog hand om sina manuskript, blev åtskilliga av Selma Lagerlöfs genom hennes eget förvällande och genom förläggares och samlares mer eller mindre skumma manipulationer spridda för himlens vindar. Författaren har själv spelat en huvudroll i det mödosamma arbetet att spåra upp och samla många av Selma Lagerlöfs manus och utkast på Kungliga Biblioteket som jämte Bonniers förlagsarkiv förvarar lejonparten av de behållna manuskripten. Han berättar bl. a. om den rika skörd av kvarlämnade papper på Mårbacka, som deponerats på KB och som det blivit hans uppgift att ordna och förvalta. När han berättar om arbetet med att spåra upp och förvärva manuskript till biblioteket, anar man — och delar — hans indignation över att inga bestämmelser finns som hindrar samlare från att gömma undan för forskningen oersättliga dokument. De manuskript som finns tillgängliga förtecknas i denna uppsats till forskares fromma.

Författaren ger också exempel på hur utkast och manuskript kan hjälpa oss att tränga in i Selma Lagerlöfs arbetssätt och planläggning. Han påpekar hennes vana att skriva första utkastet på sin barndoms fryksdalsmål, och hennes närhet till det talade språket över huvud taget. Han antyder att Selma Lagerlöf *lyssnade* sig till inte bara tonfall och talrytm utan själva inspirationen.

I ett av författarens exempel föreligger enligt recensenten ett misstag. På s. 24 omtalas det i Bonniers arkiv förvarade tryckmanuskriptet till *En herrgårdssägen*. Boken var först ämnad att heta *Hjärnspånad*, en titel som, säger författaren, »anknyter till det tyska 'Hirngespinst' och syftar på Gunnar Hedes sjukliga inbillningar». Så sent som under korrekturläsningen ändrades manuskriptet genomgripande, och endast av överstrukna fragment kan man ana sig till det ursprungliga mönstret.

Titeln hade Selma Lagerlöf emellertid hämtat från danskans Hjernespind, ett ord som hade aktualiserats av den danska översättarinnan Ida Falbe Hansen. (Brev till Elisabeth Grundtvig 1.5.1899.) Betydelsen är fantasi, inbillningsfoster. Att döma av nedanstående fragment av ursprungslydelsen syftar det inte på Gunnar Hede utan på drömmerskan Ingrid, som lever i sina fantasier om studenten hon en gång mött.

»Hon stod hela tiden i samtal med den där tvätterskan. Du säger, att det bara är hjärnspånad, du säger, att det är skört och ej duger

till något. Du skall få se hvad det duger till. Det är ej så skört, som du tror. Jag skall knyta ett nät af det där garnet, som skall fånga honom och hålla honom kvar. Om ej min spånad varit, aldrig hade jag då haft något nät att kasta öfver honom.»

Med drömmarnas spånad räddar Ingrid sin älskade. Berättelsens ursprungliga titel antyder alltså att den varit ett försvar för drömmens och fantasins berättigande, ett av de många i Selma Lagerlöfs diktning.

Boken avslutas med några personliga minnen från Selma Lagerlöfs ålderdom, från sammanträffanden på Mårbacka och hemma hos Valborg Olander. Om händelsevis något av den romantiserade bilden av Sago-Selma skulle leva kvar, dementeras den eftertryckligt av Nils Afzelius. Minnesbilderna vittnar om hennes vardagskloket, hennes behärskning och stillsamma humor. Ofta valde hon andra samtalsämnen än litterära, men då och då berörde hon vad hon läst eller talade om sina egna verk; så t. ex. avslöjar hon att ett och annat i Gösta Berlings saga är hämtat ur sörmländska, inte värmländska, källor. Nils Afzelius passar också på att avliva ett par andra mytbildningar genom att framhålla hennes måtlighet i mat och dryck och hennes givmildhet, »den mest storartade välgörenhet som någon svensk författare har utövat».

Samma generositet som författaren framhåller hos Selma Lagerlöf, visar också han själv när det gäller att dela med sig av det rika vetandet om författarinnan som vi får en glimt av i den föreliggande volymen. För var och en som sysslat med Lagerlöfsforskning har Nils Afzelius' samlingar, excerpter och bibliografiska anteckningar varit till ovärderlig hjälp. Att till trycket befordra en Lagerlöfbibliografi, utarbetad av denne kännare av Selma Lagerlöf och hennes verk, vore en angelägenhet av högsta vikt. Den lilla välskrivna volymen är ett värdefullt tillskott till litteraturen om Selma Lagerlöf och en förträfflig hjälp när det gäller att tränga in i hennes diktning.

Gunnel Weidel

Hans Ritte: *Untersuchungen über die Behandlung von Volksdichtungstoffen im Werk Selma Lagerlöfs*. 1-2. Sonderdruck aus Arv 1967-68, 23.-24. Jhrg. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1968-70.

Lagerlöfsforskningen har berikats med en tysk avhandling, framlagd i München 1966. Författaren har av Selma Lagerlöfs verk valt ut ett antal som bygger på kända sägner eller sagor, återgivit den tryckta källan och ibland även en